

- 3 Kazantzakis en de orthodoxe traditie** – Bert Groen
- 6 Autokefalie voor de Orthodoxe kerk in Oekraïne**
– Frans Hoppenbrouwers
- 9 De monnik en de prins**
– Dolf Bruinsma
- 12 Meditatie: Het geestelijk oog**
– Dolf Bruinsma
- 14 Gemeenschap en Andersheid**
– Zr. Hildegard C. Koetsveld
- 17 Handboek Oosters Christendom**
– Johan Meijer
- 19 Benedictijnen op Athos** – Paul Baars

Toren van het voormalig benedictijnenklooster op Athos.

- 23 Byzantijnse Liturgie XXV: De Dienst van de Typika** – Johan Meijer

De eerste Pokrof van deze 66^e jaargang opent met een artikel over de invloed van de Orthodoxe traditie op het werk van de Griekse schrijver Nikos Kazantzakis. Daarop volgt een bijdrage over de kerkelijke situatie in Oekraïne. Hierna een artikel en een meditatie over de fascinerende legende van Barlaäm en Josafat. In 'Gemeenschap en Andersheid' vindt u een kennismaking met het werk van de Griekse theoloog Ioannis Zizioulas. In een recensie wordt het onlangs gepubliceerde 'Handboek oosters christendom' besproken. In het laatste artikel komen de benedictijnen die eeuwen lang op Athos verbleven ter sprake en in de rubriek 'Byzantijnse Liturgie' de zogeheten Dienst van de Typika.

Veel leesplezier met deze Pokrof.

Leo van Leijsen

redactiesecretaris Pokrof

De illustraties op de omslag:

Voorzijde: Jona, icoon uit Noord-Rusland, c. 1650.

Achterzijde: Koning David, Novgorod, c. 1700.

(Foto's: Temple Gallery, Londen)

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars (hoofdredacteur), Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Leo van Leijsen (redactiesecretaris), Johan Meijer, Nick Pouls, Katja Tolstaja, Iglia Vassileva-van der Heiden, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:

Pokrof, Emmaplein 19^D,
5211VZ 's-Hertogenbosch, tel: 073-7370026,
e-mail: secretariaat@oecumene.nl, website:
<http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>
De auteurs zijn verantwoordelijk voor de

inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun ondertekeningen. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingsdienen vóór 1 december in 's-Hertogenbosch te geschieden, anders worden men verondersteld abonnee te blijven.

De abonnementsprijs is €22,50 voor Nederland, voor het buitenland €27,50, giro IBAN: NL 61 INGB 0005679145 (BIC: INGBNL2A) t.n.v. Tijdschrift Pokrof, 's-Hertogenbosch.

Opmaak: VANDARTEL, Oss.
Drukwerk: Laumé Mediapartners.

Nikos Kazantzakis

en de orthodoxe traditie

De Griekse schrijver Nikolaos Michail (roepnaam: Nikos) Kazantzakis werd in 1883 in de hoofdstad van Kreta, Heraklion, geboren en stierf op 26 oktober 1957 in het academisch ziekenhuis van het Duitse Freiburg im Breisgau.¹

Hij was een auteur met een reusachtig en veelzijdig oeuvre, dat in het bijzonder uit poëzie, toneelstukken, reisverslagen en romans bestaat.

Wereldwijd was men vooral over zijn romans enthousiast en dat verschaftte hem een enorm lezerspubliek.

† Nikos Kazantzakis (Foto: Wikipedia).

De meest in het oog springende romans zijn *Leven en wandel van Alexis Zorbas* (*Zorba de Griek*), het drama van de vluchtelingen *Christus wordt weer gekruisigd*, het epos van de strijd om de onafhankelijkheid van Kreta *Kapitein Michalis: Vrijheid of dood* en de roman over het leven van Jezus Christus *De laatste verzoeking*. Verder schreef Kazantzakis poëzie – wat voor hem het belangrijkste was, vooral zijn monumentale *Odyssee* over de nieuwe avonturen en de spirituele zoektocht van Odysseus na zijn terugkeer op Ithaca –, een geestelijke en deels fictieve autobiografie (*Verantwoording aan El Greco*), een filosofisch-religieuze verhandeling (*Ascetica: Redders van God*), talloze aantekeningen en brieven, alsook essays en studies. Wat die laatste categorie betreft noem ik hier slechts zijn *Geschiedenis van de Russische literatuur* en tal van bijdragen voor woordenboeken en schoolboeken. Bovendien schreef hij kinderboeken en draaiboeken voor films en maakte hij een groot aantal literaire vertalingen, bijvoorbeeld van

zeven dialogen van Plato, Dante's *Divina Commedia*, Goethe's *Faust*, Spaanse poëzie en Homerus' *Ilias* en *Odyssee*. Op zijn beurt is het literaire oeuvre van Kazantzakis naar tientallen andere talen overgebracht.

God

Kazantzakis' oeuvre is niet alleen omvangrijk en veelzijdig, maar ook sterk religieus en spiritueel. In de moderne wereldliteratuur zijn er maar weinig literaire auteurs die in hun werk zo intensief en consequent van God spreken als hij dat doet. Hij schiep zijn oeuvre op grond van diepzinnige gedachten over doel en bestemming van de mens en de wereld, over de zin van het leven en over het wezen en handelen van God zoals hij die zag. Ook zijn romans zijn doorweven met deze gedachten. Zo zijn bijvoorbeeld strijd leveren en de botsing tussen moed en lafheid, tussen geest en materie, evenals de enorme betekenis van solidariteit en liefde, kernthema's in *Christus wordt weer gekruis-*

¹ Dit korte artikel is ontleend aan mijn studie *De weg omhoog en de strijd om vrijheid: Nikos Kazantzakis, zijn Ascetica en de orthodoxe traditie* (Groningen: Ta Grammata, 2017), 214 blz.

1 'De laatste verzoeking', Griekse origineel.

sigd. Hier zijn het de hoofdpersonen Manolios en de priester Fotis die in de vergeestelijking en transformatie van de materie vooroplopen. God is de partijganger van de misdeelden en vecht samen met hen tegen de uitbuiters, die van alle materiële gemakken voorzien zijn. God is echter niet almachtig, maar roept de mens ertoe om op zelf verantwoordelijkheid te nemen en zich indien nodig op te offeren.

Materie en geest

Voor Kazantzakis waren het openbare optreden van Jezus Christus - vooral de Bergrede resp. Veldrede en de parabels - en zijn lijden en zelfovergave tot de dood erop volgde, spirituele mijlstenen die hem enorm inspireerden. In het voorwoord van *De laatste verzoeking* beschrijft hij de botsing tussen geest en vlees, tussen de beide tegengestelde stromingen - de duistere en de lichtende krachten -, hun strijd in de menselijke ziel en de overwinning van Christus in zijn eigen strijd. Deze roman laat tevens zien hoe de weg omhoog alleen maar kan slagen als die door de materie heen voert: hemelse roeping houdt de volledige aanvaarding van de

aardse werkelijkheid in, met zorgen en zwoegen, feesten en erotiek en al, maar vervolgens dient men die materie te overstijgen en de eigen roeping naar boven te volgen. Ook in zijn roman *De arme man Gods* trekt Kazantzakis deze lijn door. Hier is Sint-Franciscus het prototype van de strijdende mens, die de hoogste plicht heeft om de materie die God hem heeft toevertrouwd te transformeren in geest. Franciscus is volgens onze auteur niet alleen een groot dichter (*Zonnelied*), maar ook een aanvoerder die vooropgaat in de strijd, die zich ontdoet van alle materie (ouders, bezit, idolen), de fase van totale armoede en ontleding bereikt en zo God in staat stelt Zich in hem te verwezenlijken. Verder is in *Kapitein Michalis: Vrijheid of dood* de hoofdpersoon een eenzame held, die voortdurend strijdt voor de vrijheid van Kreta en van zichzelf, als een drieste desperado op de afgrond afstevent en welbewust ten onder gaat. Onverschrokken, een leven leidend in vrijheid en zonder hoop en vrees is ook Zorbas in de roman die naar hem genoemd is.

Orthodoxe traditie

Kazantzakis groeide op in de liturgische en geestelijke traditie van de Orthodoxe Kerk en werd daarmee doordrenkt. Te noemen vallen hier in het bijzonder de Kretenzische religieuze volkscultuur, de taal van de Bijbel, de kloosters met hun nadruk op ascese, de liturgische rituelen, de Byzantijnse gezangen en iconen. Kazantzakis kende de Schrift goed en gebruikte graag bijbelse 'topoi', bijvoorbeeld exodus, de Tien Geboden, levend water, kruisiging en opstanding, ook al paste hij die aan zijn eigen levensbeschouwing aan. Al spoedig namelijk nam de auteur afstand van de kerk van zijn jeugd en ontkende hij bijvoorbeeld de uniciteit van het heil in Jezus Christus als de 'eniggeboren Zoon van God', alsmede een verder leven na de dood in het hiernamaals. Voor hem bestonden hemel en hel niet als bestaanswijzen na de dood, maar waren zij positieve resp. negatieve situaties hier op aarde. Onze schrijver wees het bestaan van een persoonlijke God, die ook buiten de mens bestaat, af; God en duivel/demonen vormden voor hem geen categorieën buiten de mens, maar bestonden alleen binnen de mens zelf. Kazantzakis zocht en vond dus talloze andere wegen dan de traditioneel christelijke naar het 'hoogste wezen'. Desondanks bleef hij in veel opzichten geworteld in de orthodoxe spiritualiteit en liturgie; hij probeerde daarvan te bewaren en te benutten wat

hem voor zijn eigen filosofisch-religieuze opvattingen van belang leek. In weerwil van zijn afkeer van de gangbare kerkelijke dogmatiek en moraal stelde de Kretenzische auteur groot belang in de oorspronkelijke geestelijke bronnen van het christendom. Dat geldt trouwens ook voor het gnosticisme, het manicheïsme en de theosofie; vooral de manicheïsche strijd tussen het licht en de duisternis boeide hem.

Tot vandaag de dag staat een groot aantal Griekse orthodoxe kerkleiders, theologen, monniken en monialen sterk ambivalent ten opzichte van Kazantzakis, en vaak zelfs afwijzend. Het was waarschijnlijk onvermijdelijk dat de rechtgelovigen verontwaardigd zouden reageren op de vrijzinnige en liberale Kretenzer. Kazantzakis werd en wordt door velen nog steeds beschuldigd van atheïsme en minachting van de religie – niet alleen van de geloofsschat van de Orthodoxe Kerk, maar van het christendom in het algemeen. Rooms-katholieke en protestantse kringen hebben zich ook zo uitgelaten; Kazantzakis' roman *De laatste verzoeking* kwam zelfs op de katholieke *Index van de verboden boeken* terecht. Er zijn echter ook orthodoxe en andere christelijke theologen, clerici en tal van andere gelovigen die zich zo onbevooroordeeld als hun maar mogelijk is met het oeuvre van Kazantzakis bezighouden en zich daar ook positief door laten inspireren. Ik noem hier slechts enkele voorbeelden: Patriarch Athenagoras van Constantinopel (in functie 1948-1972) wees het verzoek van de Atheense H. Synode af om sancties tegen Kazantzakis te treffen en hem te excommuniceren. Het is dus nooit tot een formele procedure gekomen om Kazantzakis in de ban te doen. Integendeel, patriarch Athenagoras hield onze auteur voor een sterk religieus iemand, en toen hij in 1961 Kreta bezocht zei hij in het openbaar dat "Kazantzakis een grote is en dat zijn boeken een sieraad in de patriarchale bibliotheek vormen". Een en al geestdrift over Kazantzakis' dappere queeste naar God is ook de aartsbisschop van Australië, Stylianos Harkianakis (geb. 1935), die van Kretenzische afkomst is; hij zou zielsgelukkig zijn als ook maar een miniem deel van de kerkgangers zo spiritueel en waakzaam was als deze moedige en open asceet. De aartsbisschop pleit er uitdrukkelijk voor dat Kazantzakis door de Griekse Orthodoxe Kerk wordt gerehabiliteerd. Een andere Kretenzer, de metropoliet van Oostenrijk en exarch van Hongarije, Arsenios Kardamakis (geb. 1973, in functie sinds eind 2011), is ervan overtuigd dat Kazantzakis op zoek

naar God was, dat hij voor vrijheid streed en dat hij God ook werkelijk gevonden had. Volgens deze metropoliet moeten de mensen als ze gered willen worden met de godheid samenwerken: door de combinatie van hun eigen strijd en de genade Gods worden ze verlost. De Orthodoxe Kerk zou zich met de theologie van de Kretenzische auteur serieus bezig moeten houden en gunstige voorwaarden voor wetenschappelijk onderzoek daarover dienen te scheppen.

Geïnspireerd door Kazantzakis' queeste

Vooraf in Europa, waar 'multiculti' alomtegenwoordig schijnt te zijn en heel wat mensen het leven als zonder vooraf afgebakende grenzen, als vloeiend ervaren, naar nieuwe vormen van spiritualiteit buiten de gevestigde kerkelijke instellingen op zoek zijn en eclectisch hun eigen religie of levensbeschouwing samenstellen, kan Kazantzakis' queeste naar God aantrekkelijk zijn. Moderne en postmoderne christenen die worstelen met het klassieke en statische beeld van een almachtige, alwetende en algoede godheid, die niet meer kunnen geloven in de traditionele voorstelling van het hiernamaals en in een beloning respectievelijk bestraffing in het hiernamaals en die zich niet langer thuis voelen in premoderne vormen van hun religie, kunnen in Kazantzakis een bondgenoot vinden die hen in hun twijfel en hun 'graaltocht' bijstand biedt. Ze kunnen zich wellicht ook herkennen in heel wat gedachten en verhalen van onze auteur, bijvoorbeeld in zijn nadruk op de noodzaak dat mensen hun uiterste best doen om naast hun ziel ook de aarde te redden; zijn relaas over de aangrijpende ervaring van Gods machteloosheid; zijn standpunt dat de schepping onaf is, dat de mens medeverantwoordelijkheid draagt voor deze wereld, evenals voor de ellende en het onrecht die hier voorkomen; de bereidheid zichzelf op te offeren en zich in te zetten voor iets dat groter is dan zichzelf. Maar ook meer traditionele gelovigen kunnen in Kazantzakis een godzoeker herkennen, iemand die ten diepste door het Christusmysterie werd ontroerd en door de spirituele en liturgische bronnen van het christendom werd geïnspireerd en iemand die eenieder oproept tot het eeuwige avontuur dat het gevecht met God is. Op zijn minst zouden traditionele gelovigen moeten inzien dat Kazantzakis geen atheïst of godloochenaar was, maar zijn leven lang hartsotchtelijk met het godsmysterie worstelde.

Bert Groen

Autokefalie voor de Orthodoxe kerk in Oekraïne

Reacties en commentaren

In deze bijdrage wordt stilgestaan bij de reacties in Oekraïne op het besluit van patriarch Bartholomeüs om de Orthodoxe Kerk in Oekraïne te erkennen als een autokefale kerk. De commentaren waren talrijk, soms verrassend, maar meestal voorspelbaar. Voorstanders van een meer Rusland vriendelijke koers van het land bleken vaker tegenstanders van autokefalie, terwijl de pro-Oekraïense georiënteerde groepen opgetogen waren. Een derde categorie, ook pro-Oekraïens, was gereserveerder. Sommige kerkgenootschappen vroegen zich af wat een grote, door de staat gesteunde Oekraïense Orthodoxe Kerk voor hen gaat betekenen.

Zoals was te verwachten, reageerde de politiek verdeeld. President Petro Porosjenko, die bij de Oekraïense Orthodoxe Kerk van het patriarchaat van Moskou kerkt, zag de aangekondigde autokefalie voor de orthodoxie in Oekraïne vooral als een afrekening met de voormalige kolonisator Rusland. Maar die streep onder die geschiedenis had voor hem ook een actueel belang. Rusland heeft zijn oude streken nog niet verleerd, meende Porosjenko. Het land gebruikt religie nog altijd als gereed-

Sint-Volodymyr-kathedraal van het patriarchaat van Kiev.

schap voor “imperiale illusies en chauvinistische fantasieën”.

Daarom ook was autokefalie “een bewijs van spirituele onafhankelijkheid”, zei Porosjenko op 29 november 2018. De president wees daarbij uitdrukkelijk naar zijn noorderbuur, waar “staat en Russische kerk, geheime-dienst-officieren, klerken, mensen in uniform en kazuifel samenspannen”. Autokefalie was bovendien een teken dat “God met ons bleef tijdens onze rechtvaardige strijd om onze onafhankelijkheid. Autokefalie is een historische mijlpaal op die weg.” Porosjenko noemde dit proces van kerkelijke emancipatie in oktober een onderdeel van zijn “pro-Europese en pro-Oekraïense strategie”. In zijn ogen ging het daar om niets minder dan “de val van het derde Rome”.

Sinds 19 april bemoeit ook het Oekraïense parlement zich met de kwestie. Op die dag stond 'resolutie 8284' ter discussie. Met die resolutie wilde het parlement Porosjenko's oproep aan oecumenisch patriarch Bartholomeüs om autokefalie mogelijk te maken een steuntje in de rug geven. Ze werd met grote meerderheid aangenomen.

De politieke opposenten van het Oppositie Blok hebben Porosjenko's demarche richting het oecumenisch patriarchaat van meet af aan bekritiseerd. Gewezen partijleider Joeri Boiko betreurde het dat Porosjenko, wiens ambtstermijn in 2019 afloopt, zijn "herverkiezingcampagne opende met het aansnijden van het meest gevoelige actuele maatschappelijke thema". Bovendien herinnerde Boiko zijn president eraan dat de grondwet de scheiding van kerk en staat voorstaat. Een aardige kwinkslag kwam van zijn partijgenoot Boris Kolesnikov in oktober 2018. De salarissen in Oekraïne zijn de laagste in Europa, dus zou de overheid beter "hemelse zaken en autokefalie verruilen voor aardse zaken en zich op de economie richten", meende oligarch Kolesnikov.

Oppositie Blok-lid, oligarch, genaturaliseerd Rus en Russisch-orthodoxe gelovige Vadim Novinski op zijn beurt waarschuwde voor onrust in het land en suggereerde dat autokefalie alleen via Moskou en niet dus via Istanboel kon worden verkregen. Eerst zouden de Oekraïense gelovigen zich eigener beweging moeten verenigen onder de patriarch van Moskou en dan pas autokefaal worden.

Moskoutrouw

Uiteraard is het voornemen van patriarch Bartholomeüs slecht gevallen binnen de Oekraïense Orthodoxe Kerk van het patriarchaat van Moskou. Deze kerk, die het exclusieve vruchtgebruik van het predicaat *orthodox* voor zich op-eist, moest nu in een gezamenlijke kerkvergadering met andere orthodoxe kerken een patriarch gaan kiezen.

De kerkleiding onder aanvoering van metropoliet Onoefri (Berezovski) van Kyiv volgde trouw de lijn die in Moskou werd uitgezet. In 2014 profileerde deze kerk zich nog als vrede-stichter en instrument van eenheid in Oekraïne, maar bekritiseerde steeds vaker elke suggestie van kerkelijke eenheid die niet vanuit haar midden werd geëntameerd. Eerst werd staatsinmenging onder kritiek gesteld. Daarna kreeg patriarch Bartholomeüs het verwijt inconsequent te zijn: had hij niet eerder al autokefalie voor de

Oekraïense orthodoxie afgewezen? Wat later werd daaraan toegevoegd dat Bartholomeüs de wereldorthodoxie in verdeeldheid ging storten. In een verklaring van 13 november 2018 noemde de bisschoppensynode het proces van eenwording die aan autokefalie vooraf moet gaan "politiek en propaganda". Met de orthodoxe kerkgeschiedenis werd de hand gelicht, omdat een "legalistische", "kunstmatig en van buitenaf opgelegde" eenheid geen historisch precedent had, aldus de bisschoppen van de Oekraïense Orthodoxe Kerk van het patriarchaat van Moskou. Ze vroegen de afgescheiden orthodoxen om berouwvol terug te keren tot hun kerk, "tot de geestelijke eenheid met Christus". Er klonken ook dissidente stemmen, maar talrijk waren zij niet. Slechts drie van de 89 bisschoppen steunden openlijk autokefalie. Metropoliet Oleksandr (Drabinko) van Perejaslav bijvoorbeeld noemde het een zaak van "historische rechtvaardigheid", waarbij hij aantekende dat Oekraïne het meest orthodoxe land is in de voormalige Sovjet-Unie. Hier lag volgens metropoliet Oleksandr precies de reden waarom patriarch Bartholomeüs gelijk had, toen hij zei dat "Oekraïne zijn eigen lokale kerk verdient". En daarom ook spelen religieuze kwesties in zijn land zo hoog op, aldus de metropoliet.

De 78-jarige metropoliet Sofronie (Dmitroek) van Tsjerkasi en Kaniv vertelde tijdens een BBC-interview dat hij aan de orthodoxe kerkvergadering wilde deelnemen en dat hij het liefst alle bisschoppen van zijn kerk zou zien gaan. Mocht echter de leider van de concurrerende Oekraïense orthodoxe kerk van het patriarchaat van Kyiv metropoliet Filaret de nieuwe patriarch worden, dan wilde metropoliet Sofronie zich als kluisenaar terugtrekken.

25 Jaar strijd

Uiteraard was *patriarch* Filaret (Denisenko) van de Oekraïense orthodoxe kerk van het patriarchaat van Kyiv zeer tevreden over de geluiden die hem vanuit Istanboel bereikten. Filaret, die na de ontijdige, met mysterie omfloerste dood van *patriarch* Volodomyr (Romanjoek) in 1995, leider werd van de vermoedelijk grootste orthodoxe kerk in Oekraïne nu, was begin jaren '90 afgefallen in de race om het leiderschap van de Russisch-orthodoxe Kerk en geëxcommuniceerd. Daarna groeide hij uit tot het boegbeeld van het streven naar autokefalie.

Desgevraagd door Associated Press gaf de bijna 90-jarige duidelijk aan van geen ophouden te willen weten en klaar te staan om de nieuwe

| In het midden aartsbisschop Onoefri (Berezovsky).

kerk te leiden: “Ik heb niet eerst 25 jaar gestreden om nu aan mijn dienst voor de kerk te verzaken, voordat het de status krijgt, die ze verdient. Zolang God mij kracht geeft, moet ik de kerk dienen.” Volgens de onstuitbare Filaret zou tweederde van alle bissdommen van de Oekraïense Orthodoxe Kerk van het patriarchaat van Moskou op zijn hand zijn en overgaan naar de nieuwe autokefale kerk. Daarbij noemde Filaret zijn rivaal in Moskou, patriarch Kirill, die met hem noch met patriarch Bartholomeüs wil spreken, “de architect van zijn eigen isolement”.

Naar aanleiding van resolutie 8284 noemde het hoofd van de Oekraïense Grieks-katholieke Kerk, grootaartsbisschop Sviatoslav (Sjevtsjoek), autokefalie “een belangrijke stap om verdeeldheid tussen de orthodoxe kerken en hun isolement van de wereldorthodoxie te overwinnen”. Tegelijkertijd waarschuwde hij dat de nieuwe orthodoxe kerk geen staatskerk zou moeten worden. In oktober 2018 sprak hij over autokefalie als ware het een vorm van nationale zelfbeschikking.

Bovendien zag grootaartsbisschop Sviatoslav er een mogelijke impuls in voor de oecumenische dialoog tussen orthodoxen en katholieken. Traditioneel richtte die zich vooral op het patriarchaat van Moskou, maar zou zich nu sterk moeten verbreden.

Eenheid in veelvoud

Archimandriet Kirill Hovorun was in het verleden verantwoordelijk voor de oecumenische relaties van de Oekraïense Orthodoxe Kerk van het patriarchaat van Moskou. Hij is een vaak

geraadpleegd theoloog, vooral buiten zijn kerk. Hovorun bleek genuanceerd.

Ook hij suggereerde op euromaidanpress.com dat president Porosjenko door naar Istanboel te gaan en voor autokefalie te pleiten zijn kansen op herverkiezing wilde verbeteren. Tegelijkertijd echter beschreef hij klip en klaar hoe het Oppositie Blok, net als zijn eigen kerk trouwens, polarisatie in de samenleving aanwakkerde. Zijn kerk zweeg over de “Revolutie van de waardigheid”, die in december 2013 van start ging, en over de oorlog in Oost-Oekraïne en de

Krim in 2014-2015. Wel was ze er begin 2017 als de kippen bij met een steunverklaring voor Oppositie Blok-presidentskandidaat in spe Vadim Novinski die werd nagezeten door justitie. Welbeschouwd uitte archimandriet Hovorun zich tamelijk positief over het door Petro Porosjenko en patriarch Bartholomeüs gehanteerde model voor autokefalie. Optimistisch projecteerde hij een politiek-pedagogisch ideaal in deze constructie en wanneer hij het bij het rechte eind heeft, krijgt de val van het monolithische derde Rome mogelijk een veelstemmig vervolg.

“Het is een pluralistisch model”, lichtte Hovorun toe op euromaidanpress.com. “Na de Oranje Revolutie (2004-2005, FH) streefde president Viktor Joesjtsjenko nog het model na van een kerk die alle orthodoxen onder dezelfde paraplu moest scharen; een concept dat de staat ook beter kon managen.” Nu er echter meerdere erkende jurisdicties naast elkaar kunnen bestaan, zal dat “bijdragen tot diversiteit in de Oekraïense orthodoxie.” “Als orthodoxen het idee omarmen dat er verschillende canonieke kerken in een staat kunnen bestaan, zullen ze andere vormen van religieus pluralisme beter gaan waarderen.”

Frans Hoppenbrouwers

Frans Hoppenbrouwers is medewerker van de Stichting Communicantes, Tilburg

Een belangrijke en interessante, meestal genuanceerde bron van informatie is de nieuwswebsite van de Oekraïense Grieks-katholieke Kerk RISU. Zie <https://risu.org.ua/en/index>

De monnik en de prins

De geschiedenis van de Indiase prins Josafat en zijn leermeester, de monnik Barlaäm, wortelt in de verhalen over het leven van Siddharta Gautama Boeddha (450-390 v. Chr.), op grond van wiens leer het boeddhisme tot stand kwam. De verhalen verschoven naar het christendom, en er kwam een christelijke tekst, populair door de eeuwen heen, en in vele talen vertaald.

| Byzantijns miniatuur, episode uit 'Barlaäm en Josafat'.

gesprekken willen voeren. Zijn leraren zeggen hem dat zijn vader met bepaalde mannen over van alles heeft gesproken, maar dat hij ze heeft vervolgd en gedood. Maar God zorgt dat het verlangen van de prins niet vergeefs blijft, en dan is het tijd dat hij de monnik Barlaäm ontmoet.

Bekering van Josafat

Een goed deel van het verhaal wordt verder gevuld met gesprekken. Josafat, die als kind al blijk gaf van een heldere geest, uit zijn twijfels en stelt zijn vragen. Barlaäm vertelt en verklaart. De personen worden sprekend opgevoerd - bijna alles staat in de directe rede. En de hele christelijke geloofsleer komt aan de orde, niet één keer maar herhaaldelijk, want steeds is er weer een heiden die moet worden overtuigd. Zo komen de belangrijkste gebeurtenissen uit het Oude en Nieuwe Testament aan bod, de uitspraken van profeten en apostelen, de leer van de Drieëenheid en de twee naturen van Christus, de betekenis van het gebed, het probleem van de vrije keuze; begrijpen tegenover aanvaarden. En zeer op de voorgrond staat het engelachtige leven van de monniken. Intussen maken de koning en zijn gevolg zich ernstige zorgen om de betrekkingen tussen de prins en de monnik. De koning probeert het onheil af te wenden, hij stuurt zijn astrologen op zijn zoon af, met allerlei tegenargumenten, maar een voor een geven ze zich gewonnen aan het nieuwe geloof. Hij laat een aantal monniken

De Indiase koning Abennes, die de christenen in zijn rijk vervolgt, laat zijn enige zoon Josafat (we kiezen voor deze spelling; in het Grieks: Ioasaf) verblijven in een luxe paleis, op gepaste afstand van de buitenwereld en zijn weedom. Astrologen voorspelden hem dat de prins afstand zou doen van het koningschap, en mogelijk christen zou worden. Toch krijgt hij gelegenheid zich buiten het paleis te begeven, maar wordt wel vergezeld door hovelingen, muzikanten en toneelspelers, die hem moeten behoeden voor verkeerde indrukken. Desondanks heeft hij zijn ontmoetingen. Eerst met twee mannen, de een verminkt, de ander blind. Je weet nooit wat je in de toekomst kan overkomen, leggen zijn begeleiders hem uit. De dood is de enige zekerheid.

De prins betreurt de bitterheid van het leven; hoe kun je ooit zonder zorgen zijn? Wie zal zich jou na je dood herinneren? Is er dan eigenlijk niets, of is er nog iets anders? Hierover zou hij

de marteldood sterven. Zelfs laat hij Josafat door louter vrouwelijk personeel omringen om hem tot andere gedachten te brengen. Zo wordt de prins van twee kanten belaagd: van buitenaf door de dienaressen, van binnenuit door de inblazingen van de duivel. Opmerkelijk is de ontmoeting met één van hen, een koningsdochter, ooit door de koning Abennes tot krijgsgevangene gemaakt. Zij wil met hem trouwen, voert aan dat ook de Bijbel niet tegen het huwelijk is, dat ook apostelen een vrouw hadden. Ze wil zelfs wel christen worden, als ze maar één nacht met hem kan verkeren. Josafat beroept zich op het idee van een maagdelijke ziel, die alleen Christus is toegewijd.

Koning en monnik

Maar geleidelijk komt de koning tot andere gedachten. Hij laat Josafat de helft van zijn rijk volgens christelijke principes besturen - het spreekt vanzelf dat alles in dit deel van het rijk veel beter gaat. En tenslotte zwicht hij voor het christelijke geloof, ziet met berouw terug op zijn verleden en vraagt zich af hoe hij nog gered kan worden. Getroost door de woorden van zijn zoon over de goedheid van God sterft hij tenslotte in vrede.

Het rijk moet door Josafat worden geregeerd; dit doet hij - tot heil van zijn onderdanen en van het christelijk geloof. Tenslotte laat hij, zeer tegen de zin van iedereen, de regering aan Barachias, een goed christen en altijd tot grote steun geweest.

Vóór die tijd, ergens halverwege het verhaal, had Barlaâm aan Josafat bekend gemaakt dat hij zou vertrekken. Hij maande zijn leerling door te gaan op de ingeslagen weg - een gift wees hij af; bezit kan dodelijk zijn. Josafat kreeg van hem de ruwharen anachoreten-

mantel, kostbaarder dan het koninklijk purper, om zich de nederigheid van zijn meester te herinneren, en zich in spirituele rust verre te houden van de ijdelheden van de wereld.

Josafat zwerft twee jaar door de woestijn om zijn leermeester terug te vinden. Bij een grot herkent hij zijn vroegere meester, en wel met zijn geestelijk oog - door versterving en ontberingen is het gezicht van Barlaâm onherkenbaar zwart geworden. Ze leven nog enkele jaren samen. Na Barlaâms dood vertoef Josafat nog 25 jaar in de woestijn. Vele zielen heeft hij gered, meldt de biograaf. Als hij is overleden wordt hij gevonden door een heilig man die Josafat de weg naar Barlaâm had gewezen, deze begraaft hem bij Barlaâm. Koning Barachias, die 35 jaar over India zou heersen, zorgt dat de lichamen in een kostbare tombe komen, die veel vereerders trekt en veel volken tot het geloof brengt.

Lotgevallen van de tekst

Door de hele tekst heen is de afstand tot de wereld radicaal. Alles wat de ijdele, veranderlijke verschijnselen bieden, is lucht, ijdelheid, listen van de Boze om ons van het onveranderlijke eeuwige af te houden. Josafat bidt tot God dat hij hem mag bevrijden van zijn passies. Overtuigen en bekeren, het lijkt in dit verhaal weinig gecompliceerd. De heidense leermeesters beweren uiteraard van alles, maar het komt niet tot geleerde discussies. De christelijke zegslieden stellen hun getuigenissen tegenover het gepraat, meer dan eens klinkt de volledige geloofsbelijdenis, en dat moet als argumentatie ruim voldoende zijn. Wel worden enige niet-christelijke opvattingen weerlegd.

| Byzantijns miniatuur, episode uit 'Barlaâm en Josafat'.

Laat-middeleeuwse prent: Josafat ziet een kreupele man als hij terugkeert naar het paleis.

Die van de Chaldeeën die de voorbijgaande dingen aanbidden, de Grieken met hun vreemde goden, goden die zich bovendien misdragen, de Egyptenaren met hun heilige dieren, en dan de Joden, die hun profeten miskenden en Christus uitleverden. Tvenaars, astrologen, funcionarissen proberen Josafat van zijn weg af te brengen, maar raken overtuigd van het ware geloof en gaan tot het christendom over.

Het oudste manuscript van dit verhaal is in de 11^e eeuw in het Savvaklooster te Jeruzalem geschreven door de monnik Euthymius, gestorven in 1028. Hij zou het uit het Georgisch hebben vertaald. In de 16^e eeuw al constaerden reizigers de gelijkenis met de levensbeschrijving van Siddharta Boeddha - ook een koningszoon, die door zijn vader wordt opgesloten. De koning, gewaarschuwd dat zijn zoon een asceet zou worden, laat hem opsluiten, maar Siddharta ontsnapt en leidt een ascetisch leven in de woestijn, na ontmoetingen met bedelaars, zieken en stervenden. Tenslotte beseft hij de sterfelijkheid, begrijpt het niets van alles wat bestaat en komt tot de ware wijsheid, het nirvana.

Barlaäm heeft veel weg van deze Boeddha. De verhalen kwamen in Arabische kringen terecht, en de typisch boeddhistische trekken: geloof in karma, wedergeboorte, het oplossen van het zelf in het nirvana, vervaagden.

Ook is het interessant in dit verband naar de manicheeërs te kijken - een gnostische stroming in de eerste eeuwen van onze jaartelling,

in Klein-Azië. Met een sterke nadruk op de strijd tussen licht en duisternis, goed en kwaad. Het oorspronkelijke licht is opgesloten in de materie, in het lichaam, en kan daaruit alleen bevrijd worden door celibaat, armoede en vegetarisme. Alleen een kleine groep uitverkorenen kan een zekere staat van zuiverheid bereiken. De stichter Mani (216-274) stelde zijn leer samen uit verschillende bronnen, en gegevens uit de Boeddha-legende komen ook in zijn geschriften voor. Ons verhaal kan door het manicheïsme zijn beïnvloed. Ook was het verhaal bekend in orthodox-islamitische kringen, en vanuit Arabische versies ontstond de Georgische tekst, door Euthymius in het Grieks vertaald.

Onder de vele vertalingen die volgden, kennen we er ook een in het Provençaals, de taal van de katharen, die zich wel aangesproken voelden door de wereldverzakende teneur van het werk. Er is een studie waarin geprobeerd wordt kathaarse invloeden op de provençaalse versie aan te wijzen. Er is een andere studie die dit weerlegt. De Provençaalse vertaling houdt zich aan de kernpunten van het christendom.

Wat voor publiek werd hiermee bereikt? Een "stichtelijk verhaal" noemt de vertaler het. Barlaäm en Josafat houdt het midden tussen een roman en een heiligenleven, en is sterk apologetisch. Je zou kunnen denken aan een tekst ter stichting, meditatie en overweging.

Dolf Bruinsma

Meditatie

Het geestelijk oog

In Shakespeares *De koopman van Venetië* wordt Portia, een rijke erfgename, door velen bemind. Haar overleden vader heeft daarom drie kistjes nagelaten: een gouden, een zilveren en een loden. In één ervan zit het portret van Portia, en wie het juiste kistje kiest, mag met haar trouwen. De ene na de andere huwelijkskandidaat laat zich door goud en zilver misleiden, alleen de edelman Bassanio wordt meer geroerd door het simpele lood, "dat eerder dreigt dan met beloften paait. Uw eenvoud roert mij meer dan ijd'le schijn; U kies ik dus." Het loden kistje bevat inderdaad het portret van Portia.

De scène is een naklank van een van de apologetische verhalen in Barlaäm en Josafat. In deze roman wordt de Indiase prins Josafat door de monnik Barlaäm bekeerd tot het christendom; veel bijbelse geschiedenissen passeren de revue, en natuurlijk ook de parabels uit de Evangelien. Daarnaast vertelt de monnik nog tien stichtelijke verhalen, waarvan dit er één van is.

Een koning rijdt uit in zijn gouden koets en ontmoet twee mannen, in vuile votten, met ingevallen gezichten, en bleek als de dood. Het gevolg van hun verstervingen, weet de koning, en hij springt uit de koets, laat zich op de grond vallen, buigt voor hen, omhelst ze, en groet ze met tederheid. De hovelingen zijn geschokt, maar durven niets te zeggen. Op hun verzoek zegt de broer van de koning er iets van. Hij vindt dat de majesteit van de kroon door het gedrag van de koning wordt beledigd.

'Nu beval de koning dat er vier houten kistjes werden gemaakt. Twee ervan liet hij helemaal met goud bedekken, hij deed er de botten in van een dode en liet ze afsluiten met gouden sloten. De andere twee kistjes besmeerde hij met pek en teer, maar ze werden gevuld met kostbare stenen en parels, en allerlei zoetgeurende reukwaren - en dichtgebonden met haarstrengen. En toen riep hij de edelen die hem de manier hadden verweten waarop hij de mannen langs de weg had begroet. Hij zette de vier kistjes voor hen neer, zodat ze de waarde ervan konden bepalen. Zij besloten dat de gouden kistjes de meeste waarde hadden, en dat de met pek en teer besmeerde kistjes weinig waard zouden zijn. Toen zei de koning tegen hen: "Ik wist dat jullie dat antwoord zouden geven, want de zichtbare voorwerpen beoordelen jullie met je zintuigen, maar dat zouden jullie niet moeten doen, je zou eerder met het innerlijk oog de waarde van iets moeten schatten.

Daarop gaf hij bevel de gouden kistjes te openen. En toen ze open waren, kwam er een walgelijke stank uit, en wat er in lag zag er vreselijk uit. De koning zei: "Zo is het ook met hen die door roem en eer zijn omringd en daar een groot vertoon van maken, maar van binnen hebben ze de stank van de botten van de dode en van hun zondige daden."

Daarna beval hij de dichtgesmeerde kistjes te openen, en verheugde het gezelschap met de schoonheid en zoetheid van hun inhoud. En hij zei tot hen: "Weet je waar dit op lijkt? Ze lijken op die armoedige mensen, met hun vuile kleren; jullie letten alleen op hun uiterlijk, en vonden het een schande dat ik voor hen boog. Maar met mijn geestelijk oog zag ik de waarde en de buitengewone schoonheid van hun zielen, en ik vond hen eerwaardiger dan welk koninklijk purper ook." En zo beschaamde hij zijn hovelingen en leerde ze zich niet te laten misleiden door uiterlijke schijn, maar aandacht te schenken aan de dingen van de ziel.'

Gemeenschap en andersheid

*In de Grieks-orthodoxe theoloog Ioannis Zizioulas (1931) heeft de westerse kerk een grootse en uitdagende gesprekspartner gekregen. Zijn boodschap is echter niet alleen voor kerkelijke lezers interessant. Zijn boek *Communion and Otherness*, (*Gemeenschap en Andersheid*) weet precies de existentiële snaar van de nood en het verlangen van de hedendaagse mens te raken.*

Zizioulas is een man die het vermogen heeft om met velen in dialoog te zijn. Geboren in Griekenland heeft hij gestudeerd in de VS (Harvard University) en lange tijd gedoceerd in Groot-Brittannië (Glasgow, Londen). Zelf diep geworteld in de Oosterse Orthodoxie was hij jarenlang betrokken bij het werk van de Wereldraad van Kerken en is vertrouwd geraakt met de protestantse theologie in haar verschillende stromingen. Maar ook is hij namens de Orthodoxie de gesprekspartner in de dialoog met de Rooms-katholieke Kerk. Zo was hij bijvoorbeeld aanwezig bij de presentatie van *Laudato Si'*, de encycliek van Paus Franciscus. Niet toevallig overigens. De ecologische crisis is voor Zizioulas niet een louter politiek of moreel probleem, maar vraagt om een vernieuwde theologische en antropologische visie.

1 Metropolitan Ioannis Zizioulas (Foto: Wikipedia).

Grond onder de voeten

Door tegenstanders wordt hem wel existencialisme in een theologisch jasje verweten. Dit verwijt weerlegt hij overtuigend, maar hij schaamt zich er niet voor dat hij de existentialistische schrijvers (onder wie Sartre, Buber, Levinas) niet alleen goed gelezen heeft, maar er ook de wezenlijke vragen van de hedendaagse mens aan het adres van kerk en theologie in herkend heeft. Zo begint hij zijn inleiding met een uitspraak van Sartre dat 'de ander mijn vijand is'. Van waar toch die ingebakken angst voor de ander, die zo diep in iedere mens aanwezig is? De westerse lezer verwacht een antwoord vanuit de psychologie of de ethiek, maar Zizioulas zal op eigen wijze erop ingaan: door en door theologisch tot op het niveau van de ontologie, dus tot op het niveau van het ultieme zijn. Op deze wijze legt hij de vinger op een zwakke plek in ons westerse denken: wij zijn het verleerd om op het niveau van het *zijn* naar ons christelijk leven te kijken, waardoor onze waarden, onze overtuigingen en uiteindelijk wijzelf in de lucht komen te hangen als iets toevalligs en voorbijgaands. Ofwel, als bijvoorbeeld vrijheid en liefde niet meer doordacht kunnen worden tot op het niveau van het *zijn*, zullen we de realiteit van de wereld en van de mens nog slechts als producten van natuurlijke wetmatigheden kunnen beschouwen. Dan is er geen reden meer om de onherleidbare eigenheid van iedere mens, de vrijheid van de persoon en de heiligheid van het leven zelf te eren en de plaats te geven die deze toekomen.

Spanningsveld

Communion and Otherness is in zekere zin een vervolg op een eerder boek van Zizioulas, namelijk *Being as Communion (1997)* - alhoewel ze ook los van elkaar gelezen kunnen worden -, waarin hij benadrukt dat het *zijn* zelf in zichzelf gemeenschap, dus relationeel is. Er is geen uiteindelijk *zijn* dat niet gemeenschap is. God, het *zijn* zelf, is gemeenschap, en wel een gemeenschap van personen. In feite is al wat leeft een leven in relatie met iets anders. Niets leeft louter op zichzelf. Dit thema komt terug in *Communion and Otherness*, maar nu onderzoekt Zizioulas het persoon-zijn en de uniciteit van de personen die de gemeenschap vormen. De titel van het boek geeft een spanningsveld aan, dat wel heel actueel is en waarmee we worstelen in het persoonlijk en het maatschappelijk leven. We hechten grote waarde aan onze eigenheid, zelfstandigheid en autonomie, maar lijden er-

aan steeds minder in staat te zijn om met de andersheid van de ander om te gaan en deel uit te maken van een verplichtende gemeenschap. Anderzijds hebben we ervaring van grote totale systemen die de persoon totaal ondergeschikt maken aan het eigenbelang van het systeem of de gemeenschap. Keer op keer raakt de mens die dit spanningsveld beleeft, gefrustreerd. Is het verlangen van iedere persoon om zichzelf te mogen zijn dan toch zinloos en op geen realiteit gebaseerd? Vraagt het leven ons niet onze uniciteit op te offeren voor de gemeenschap?

Het eerste hoofdstuk valt met de deur in huis: "*Het thema van andersheid is een fundamenteel aspect van de theologie. Anders zijn maakt deel uit van wat het betekent jezelf te zijn.*" Zizioulas zal aan het persoon-zijn een ontologische prioriteit geven. Persoon-zijn is niet iets bijkomstigs dat uiteindelijk gedoemd is op te gaan in de onpersoonlijke zee van het *zijn* of dient opgeofferd te worden aan de belangen van de gemeenschap. Het uiteindelijke *zijn*, God, is persoonlijk. Achter de personen in God ligt niet nog een iets onpersoonlijks als een ultieme bron. De uiteindelijke bron van al wat leeft, zowel in de schepping als in God zelf is liefde, een persoon, God de Vader. Achter al wat leeft is er een Persoon die in vrijheid dat wat bestaat, gewild heeft, dus het liefheeft. De consequenties hiervan zullen gaandeweg door heel het boek heen duidelijk worden. Ik ben ervan overtuigd dat Zizioulas hiermee een antwoord formuleert op de uitdaging van het secularisme. Hierbij schuwt hij kritiek op de ontwikkelingen in de Kerk niet, ja zelfs stelt hij dat de Kerk zelf door bepaalde ontwikkelingen in haar denken en theologiseren medeschuldig is aan de secularisatie.

Tegelijkertijd wordt ons gangbare begrip van wat persoon-zijn betekent, uitgedaagd. Veelal worden persoon en individu met elkaar verward. En dan wordt het inderdaad wel heel moeilijk om in God als een persoon te geloven. Voor Zizioulas is de mens als *individu* de opzichzelf-staande mens, de mens die zichzelf wil onderscheiden en afscheiden van de ander om uiteindelijk zijn ware identiteit zelf te kunnen bepalen en vorm te geven. Het is de tragische mens in de gevallen staat en als zodanig heeft hij of zij geen uiteindelijk leven. Maar de *persoon* is een unieke mens in relatie met de ander, met heel het geschapene en uiteindelijk met de Ander bij uitstek, zijn Schepper. De persoon

kan maar worden wie hij is als hij zichzelf mag ontvangen van de liefhebbende ander en op zijn beurt de ander bevestigen wil in diens *zijn*, dat wil zeggen in diens anders-zijn. *Eén persoon is geen persoon*. De personen in God zijn maar wie ze zijn door de relatie met elkaar. Alleen in God zien we de volle werkelijkheid van het persoon-zijn. De mens kan het worden. Zo zien we dat gemeenschap en andersheid elkaar niet uitsluiten, maar elkaar juist oproepen.

De H. Drie-eenheid als model

Heel Zizioulas' kijk op dit intrigerende spanningsveld tussen gemeenschap en anders zijn ontleent hij dus aan de heilige Drie-eenheid, waarin we een gemeenschap vinden van drie personen in een gemeenschap die totaal één is. Als orthodox theoloog weet hij, meer dan wij in het westen gewend zijn, de nadruk te leggen op wat de gemeenschap van drie personen in de heilige Drie-eenheid betekent. Ze zijn absoluut de ander voor elkaar. Nooit wordt de Vader de Zoon, nooit verdwijnt de Zoon in de Geest.

Ze zijn ultiem wie ze zijn. Daar ligt het mysterie van hun ultieme eigenheid. Niet in allerlei verschillende hoedanigheden, want liefde, barmhartigheid, rechtvaardigheid, of eeuwigheid, heiligheid en goddelijkheid hebben ze nu juist geheel gemeenschappelijk. In de Drie-ene God zien we een liefdesgemeenschap van drie personen, waarin een voortdurende beweging is van de een die uitgaat naar de ander om te wonen in de ander en die ander geheel in de eigen persoon op te nemen, zonder dat ieders ultieme andersheid wordt opgeheven of geabsorbeerd in het eigene. Het is een perichorese, een wederzijds doordringen van elkaar, waarin alle afstand en gescheidenheid is opgeheven en waarin ieder geheel zichzelf wordt door de ander te ontvangen. Een persoon is dus niet begrensd, niet opgesloten binnen zijn grenzen. Integendeel. Eigen aan het persoon-zijn is dat hij zichzelf kan overstijgen door buiten zichzelf naar de ander toe te bewegen door de liefde. Een persoon is vrij, nooit te bevatten in categorieën, waarin we ook anderen kunnen plaatsen. Persoon-zijn is een mysterie van liefde en vrijheid en van een volstreckte uniciteit. Zou een dergelijke visie op het persoon-zijn en op gemeenschap onze tijdgenoten niet geweldig kunnen inspireren?

Traditie

Zizioulas is een begenadigd origineel denker, die vanuit zijn grondintuïtie van het belang van

het persoon-zijn een nieuw licht kan laten schijnen op tal van wezenlijke thema's. Zo komt natuurlijk de antropologie aan de orde en de christologie; ook vragen rond de heilige Geest en de visie op de kerk met haar ambtelijke structuren en zelfs een nieuwe visie op mystiek. Ook ontwikkelt Zizioulas een fascinerende visie op vrijheid en liefde als de beide wezenskenmerken van wat het persoon-zijn is.

Daarbij put hij uit de traditie van de Kerk, uit de Schrift, de kerkvaders – met name de Cappadocische – de credo's en besluiten van de grote oecumenische concilies en de liturgie. Steeds weer komt hij te spreken over de eucharistie als de plaats waar deze gemeenschap in andersheid, deze vereniging van God met zijn schepping, gebeuren kan en ervaarbaar wordt. Eucharistie vieren is zo niet langer een losstaand element in theologie of christelijk leven, maar er geheel in geïntegreerd. Door eucharistie te vieren wordt men een dankbaar, eucharistisch mens die alle terreinen van het leven in een nieuw licht gaat zien.

Ruimte

Zizioulas heeft geen gemakkelijk boek geschreven, maar wel zo dat de lezer de ervaring kan opdoen: "Ja, zo krijgt het christelijk geloof weer zin". Zizioulas gaat tot de kern. Het gaat in ons geloof om niets minder dan leven en dood. Het gaat om het leven van iedere mens, maar even zo goed om het leven van heel de schepping. Daar is het althans God om te doen. In Christus zijn betekent delen in zijn relatie met de Vader, delen in het goddelijke, eeuwige leven. We worden in een grote vrije ruimte geplaatst, soms zelfs op een wijze die adembenemend is.

Zr. Hildegard C. Koetsveld

Zr. Hildegard C. Koetsveld is benedictines van de Onze Lieve Vrouwe-abdij te Oosterhout en theoloog met bijzondere belangstelling voor Zizioulas.

Gemeenschap en Andersheid is de Nederlandse versie van Zizioulas' Communion and Otherness, vertaald door Zr. Hildegard C. Koetsveld. Deze vertaling komt in februari uit bij uitgeverij Skandalon. Prijs: € 33,50.

Een handboek Oosters Christendom

“Johan, er is nu eindelijk een goede inleiding verschenen over de Oosterse kerken in zijn geheel en ook nog in het Nederlands”. Dat was een telefoontje van een kennis van me uit een van de Byzantijnse koren. Hij was duidelijk enthousiast. Maar toen kwam het: “Ik wou het bestellen via *Bol.com*, maar daar kost het € 129,95. Dat heb ik niet! Wat jammer”.

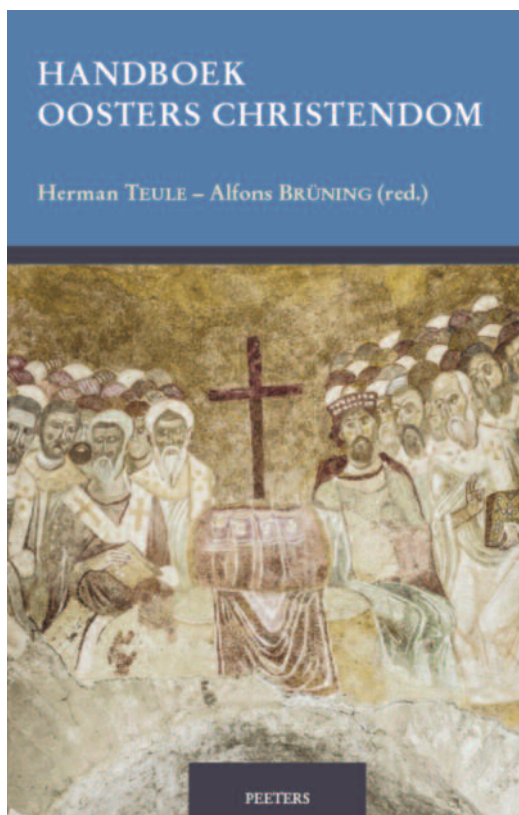
Ja, geweldig dat er eindelijk in het Nederlands zo'n uitgebreide publicatie verschijnt over die ingewikkelde wereld van het Christelijke Oosten of het Oosters christendom. Want dit sluit echt aan bij waar mensen naar op zoek zijn. Maar wel jammer dat het zo duur is. Natuurlijk, als je het in Leuven bij de uitgever gaat halen, kost het € 88,95. Dat is echter ook een rib uit je lijf. Maar goed, dan heb je ook wat!

Het is wel een geweldig stuk werk. Het ligt hier voor me. 1000 bladzijden, als je de laatste vier lege bladzijden meetelt. En het bestrijkt bijna alle thema's, waar je iets over zou willen weten. Ik stel het graag aan u voor!

Terecht zegt de redactie in haar inleiding dat we leven in een tijd waarin we, ook in ons land, steeds meer in contact komen met nieuwe mensen en daarmee ook met andere christelijke tradities. Gastarbeiders of vluchtelingen. Maar ook gaan wij de grenzen over en dan komen we kerken tegen en mensen, die christen zijn, maar die andere gebruiken en ritens kennen. Daar willen we wel eens iets meer van weten, maar hoe kunnen we daar achter komen, zonder dat we een hele bibliotheek moeten aanschaffen. Zo'n boek is er nu.

Een grote groep deskundigen, mensen die de oosterse kerken en hun wereld kennen, staat garant voor een gedegen inleiding en informatie. Niet alleen kennen ze de wereld van die kerken door studie en onderricht, maar ook door ervaring en beleving. Hun namen vindt men op het einde van het boek. De bijdrage van orthodoxe auteurs had wellicht groter kunnen zijn. Het is niet duidelijk waarom de naam van G. Rouwhorst niet voorkomt in de lijst van auteurs.

Het boek is bedoeld voor geïnteresseerde gewone mensen, en niet alleen voor academisch of theologisch geschoolden. Het is dus van belang dat de auteurs niet al te moeilijk schrijven. Dat is niet

altijd gelukt, maar soms zijn de onderwerpen ook bijzonder moeilijk.

In het voorwoord laat de redactie ons delen in haar worsteling, hoe ze kwam tot de indeling van het werkstuk. Men heeft gekozen voor de opzet van een serie grotere inleidende bijdragen. Daardoor hadden de auteurs veel vrijheid in het uitwerken van hun onderwerp. Wel had dit het gevaar in zich van herhalingen.

Deze keuze is goed te verdedigen, ofschoon een strakkere geleding was voor een handboek misschien helderder geweest. Zoals in het driedelige *Handbuch der Ostkirchenkunde*, dat zo'n jaar of twintig geleden door Patmos Verlag (Düsseldorf) is uitgegeven. Op enkele voordelen daarvan komen we in de loop van dit artikel nog terug.

Deel I: Historische achtergrond

Het boek begint met een beschrijving van de his-

torische achtergrond en plaats, waarin de oosterse kerkgemeenschappen konden ontstaan en tot bloei komen, en hun eigen karakter ontwikkelen. Dit resulteert in een serie boeiende hoofdstukken. Zo wordt zeer uitvoerig de moeilijke ingewikkelde theologische discussie behandeld rond de vraag “wie is de persoon van Jezus Christus? Wat betekent God en mens?”. Deze kwestie is historisch en theologisch van groot belang geweest, omdat ze aan de oorsprong ligt van de ontwikkeling van de verscheidenheid van de kerken van het Oosten. Toch vraag ik me af of deze inleiding niet te moeilijk is voor de gemiddelde geïnteresseerde lezers voor wie dit handboek bedoeld is. Had men niet beter wat minder technisch deze problematiek kunnen beschrijven en dan naar verdere literatuur verwijzen voor wie meer wil weten. De algemene literatuurlijst in de Appendix is daarvoor onvoldoende. Bovendien wordt het de lezer niet gemakkelijk gemaakt, als in een volgend hoofdstuk deze christologische problematiek nog eens wordt behandeld, maar net een beetje anders of met een andere terminologie. Voor een handboek is dat niet ‘handig’. Zie de bijdragen van Roldanus en Van Rompay.

De hoofdstukken over de islam van Motzki en De Groot (Zürcher) over de lange periode van het Osmaanse (Ottomaanse) Rijk geven een zeer interessant en helder beeld van de bijzondere invloed daarvan op het leven van de christenen in die context. De onderverdeling met eigen kopjes maakt het lezen prettiger dan vele lange bladzijden met alleen maar tekst.

Deel II: De afzonderlijke kerken

Deel II geeft een boeiende collectie uitvoerige bijdragen over de verschillende kerken afzonderlijk, waarbij hun geschiedenis en ook de huidige situatie ruim hun plaats krijgen. Deze onderdelen zijn overigens niet allemaal even gemakkelijk leesbaar. Misschien was een wat meer uniforme en systematische indeling duidelijker geweest. Ik vond in ieder geval het Duitse *Handbuch* in deze een goed voorbeeld. Soms is het ook moeilijk een onderwerp terug te vinden. En ik vraag me af waarom de zogenaamde ‘kleinere kerken’ pas behandeld worden in deel V onder ‘Recente ontwikkelingen’?

Deel III en IV: Problematiek van het unitarisme en de Westerse kerken

Deel III behandelt heel uitdrukkelijk de problematiek rond de geünieerde kerken. Het is goed dat deze kwestie in een apart hoofdstuk wordt

besproken zowel in haar historisch ontstaan als in haar oecumenische context. Dit geeft wel wat verdubbeling, omdat deze geünieerde kerken ook al besproken zijn in Deel II. Maar deze verdubbeling neemt men graag voor lief.

Net zoals de kwestie van de beweging van het unitarisme niet mocht ontbreken in dit handboek, zo is ook de relatie van de Westerse kerken in een oosters-christelijke context een onderwerp dat aandacht verdient. (Deel IV) De problemen en de mogelijkheden van deze relatie worden in drie interessante bijdragen uit de doeken gedaan.

Deel V: What is in a name?

In deel V worden onder de titel ‘recente ontwikkelingen’ een paar belangrijke onderwerpen behandeld, die men elders in het schema niet kon onderbrengen. Maar “what is in a name?” In ieder geval zijn het onderwerpen die de lezer zeker interesseren, zoals: “Hoe hebben de Oosterse kerken geleefd in de tijd van het communisme?” “Wat betekent het dat zoveel oosterse christenen uit hun oorspronkelijke gebieden elders zijn terecht gekomen?” “Hoe zit het met de oosterse kerken in Nederland en België?” Deze en andere vragen verdienen een antwoord. En dat antwoord krijgt men in dit deel. Een paar boeiende bijdragen, waarbij het knap is om in een paar bladzijden pijn en vreugde te schilderen.

Deel VI: Inhoudelijke verdieping

Onder het kopje ‘Inhoudelijke verdieping’ bespreekt het handboek een hele lijst van bijdragen die eigenlijk tamelijk willekeurig is en die ook langer zou kunnen zijn. Natuurlijk zijn er onderwerpen bij die men niet weg kan laten, zoals ‘Liturgie, ‘iconografie’, ‘kloosterleven’, enzovoort. Zo schetst Makrides ons “een vrij realistisch toekomst-scenario” van de moderne orthodoxe theologie, waarbij hij blijk geeft van een gedegen kennis van de orthodoxe theologie, ook de Slavische!

De bijdragen over de liturgische traditie van Byzantium alsook van de Oriëntaalse kerken zouden heel goed passen als een brochure die apart worden uitgegeven. Datzelfde geldt voor het hoofdstuk over de iconen (met zijn vele illustraties). Maar hoe dan ook, dit deel is een goede selectie van verdiepende onderwerpen. Het smaakt naar meer!

Vaak worden er vragen gesteld naar de relevantie van de oosterse kerken. Hoe gaan ze om met de problemen van de moderne tijd? Dan is het goed dat dit boek enkele thema’s apart onder

ogen ziet, zoals de vraag naar mensenrechten, naar oecumene, naar het resultaat van 40 jaar orthodox-katholieke dialoog, wat zeker een heet hangijzer is, en wat kan men zeggen over het kerkelijk recht van de oosterse kerken?

Deel VII: Appendices

Een lijst van elf appendices sluit het boek af en bevat bij voorbeeld een verklarende woordenlijst (zeer onvolledig), informatie over de kalender, over de geografische verspreiding van de oosterse kerken (met kaarten), een thematische index, plaatsnamen, personen, auteurs en dergelijke. Deze lijst is erg willekeurig.

Afsluiting

Het is natuurlijk onmogelijk, als er na het bestuderen van dit boek geen vragen over blijven, of dat men niet iets mist of anders zou wensen. Dat is bij mij ook het geval. Soms zou een voetnoot me helpen om hetgeen de auteur beweert beter

te begrijpen, of tot verder onderzoek aanzetten. En wat ik zeker graag zou hebben is een uitgebreid *zakenregister*. Dat zou het zoeken naar een bepaald onderwerp gemakkelijker maken.

Aan het begin van mijn bespreking liet ik merken dat ik het wel een heel duur boek vind. Dat is natuurlijk jammer en zal sommige mensen ervan afhouden het aan te schaffen. Ook dat is jammer. Want dit boek is de moeite (en het geld) waard. In ieder geval mag dit uitgebreide overzicht van het oosters christendom in (bijna) al zijn facetten niet ontbreken in de bibliotheek van een parochie, of van een klooster, en zelfs niet in het boekenbestand van een Byzantijns Koor. Dan kan men het daar lenen. Want je kunt het toch niet ineens uitlezen!

Samenvattend: een kolossale prestatie, onbetaalbaar!

Johan Meijer

Een klooster van de benedictijnen op de Heilige Berg Athos

In september 2018 was Paul Baars met een groep orthodoxe pelgrims een week in Italië en ook kort in het charmante havenstadje Amalfi. Die stad was in de Middeleeuwen een welvarende stadsstaat, van waaruit handel gedreven werd met heel het gebied rond de Middellandse Zee. Er was een klooster van de Benedictijnen, dat nu een hotel is. Van daaruit werden kloosters gesticht in Constantinopel, Jeruzalem en ook op de berg Athos.

Van het 'Latijnse' klooster op de Athos zijn nu nog één toren en enkele stukken muur over. Het is gesticht rond 990 en opgeheven in 1287, ruim 200 jaar na het Grote Schisma. Er zijn weinig bronnen over bewaard gebleven, maar genoeg om ons er een beeld van te vormen.

De stichting van het klooster

Een van die bronnen is Georgi van de Athos, een monnik van het Georgische klooster Iviron. Hij schreef in 1045 de heiligenlevens van Johannes en zijn zoon Euthymius, die het klooster rond 980 gesticht hadden. Hij schrijft: "Nog voor de stichting van de lavra Iviron kwam monnik Beneven-

tus, broer van een Italiaanse prins, met zes leerlingen aan op Athos. Hij raakte goed bevriend met Johannes en zijn zoon Euthymius. Ze besloten alle drie uit de lavra van Athanasius, waar ze woonden, weg te gaan en eigen onafhankelijke kloosters te stichten. Ze gingen terug naar huis om de zaken aan te schaffen die ze nodig hadden voor de stichting van een klooster. Ze werden opgehouden. En toen ze terugkwamen was het klooster van Iviron al gesticht. ... Beneventus kocht een stuk grond en bouwde daarop een klooster dat een groot aantal monniken had, die voornamelijk uit Amalfi kwamen. Daarom kreeg het de naam Amalfion en werd toegewijd aan de gedachtenis van de zeer heilige Moeder Gods."

Een gewaardeerd klooster

Toch is het niet zeker of deze Beneventus de stichter van het klooster was. Een andere bron uit Iviron vermeldt: *“De eerbiedwaardige priester Gabriël had een grote geestelijke liefde voor een oude heilige man, de grote Leo van Rome, die wanneer hij onze monniken bezocht, altijd de gewoonte had een cel naast die van Gabriël te nemen en daar de dag door te brengen.”* De relatie van het Ivironklooster met de Latijnen was kennelijk goed. Deze Leo ziet men ook wel als de stichter van Amalfion. Een biografie van Athanasius (920-1003), een van de stichters van het kloosterleven op de berg Athos, bezocht door monniken uit de hele wereld, verhaalt ook zijn goede contacten met de stichters van het benedictijnenklooster. Ze zouden hem een vat kaviaar hebben geschonken, die de heilige natuurlijk niet zelf opat, maar alleen aannam om zijn gasten niet te beledigen. Het klooster van Iviron was beroemd om zijn geleerdheid. Daar hebben de

| Toren van het Amalfion.

Latijnse monniken mogelijk ook van geprofipteerd. In Amalfion werden verschillende heiligenlevens in het Latijn vertaald en mogelijk is ook de legende van Barlaam en Joasaph via Iviron en Amalfion in het Westen bekend geworden.

De Latijnse monniken namen deel aan “de heilige gemeenschap”, het gezamenlijk bestuur van de Athos. Verschillende documenten in de periode tussen 991 en 1136 zijn ook ondertekend door abten van het klooster Amalfion. In 1081 ondertekende Benedictus, als abt van het klooster, een document van de toenmalige Byzantijnse keizer Alexios I, dat bevestigt dat het klooster verschillende landerijen bezit. Het klooster heeft dan de status van een ‘keizerlijk klooster’, net als de drie belangrijkste kloosters van de Athos op dat moment: de Grote Lavra, Iviron en Vatopedi. Dat is een aanwijzing dat

het klooster in die tijd bloeide. Dat is opmerkelijk, omdat het Grote Schisma toen al had plaatsgevonden. In het Westen was de Rooms-katholieke Kerk haar eigen weg gegaan. Voor het voortbestaan van het klooster na het schisma draagt men verschillende verklaringen aan. Volgens sommigen werd het schisma nog niet overal meteen in volle hevigheid ervaren en toegepast. Volgens anderen waren de latere monniken van Amalfion in feite Orthodoxe monniken. Dat is niet waarschijnlijk, maar ook niet uitgesloten, omdat Zuid-Italië toen nog viel binnen de invloedssfeer van het Byzantijnse Rijk. Het meest waarschijnlijk is dat de Latijnse monniken zich aan de gewoonten van de Athos hebben aangepast. Daardoor zijn er geen conflicten ontstaan en zijn ze niet weg gestuurd, zoals op een aantal andere plaatsen, bijvoorbeeld in Constantinopel, wel is gebeurd. Enkele Orthodoxe websites gaan zelfs zo ver dat ze de geschiedenis van dit klooster ontkennen. Een westers klooster op de berg Athos: dat kan gewoon nooit bestaan hebben! Maar het klooster is er wel degelijk geweest, al weten we niet genoeg om op alle vragen antwoord te kunnen geven.

Verval en opheffing

Een document in de Grote Lavra, dat waarschijnlijk uit 1287 stamt, geeft aan dat het klooster is opgeheven. Er waren nog maar enkele monniken over, die niet meer in staat waren het complex te onderhouden. Het klooster werd ondergebracht bij de Grote Lavra. Wat met de nog aanwezige monniken is gebeurd, is niet bekend. Het verval heeft verschillende mogelijke achtergronden. De stadsstaat Amalfi verloor vanaf de 12^e eeuw aan betekenis. Het aantal roepingen nam daardoor af. De spanning tussen de Orthodoxe en de Westerse kerken nam toe.

De afwezigheid van informatie over het klooster uit die periode kan erop duiden dat het ten opzichte van het Westen in een isolement terecht was gekomen. Zo verdwijnen de benedictijnen ruim 200 jaar na het Grote Schisma van de Heilige Berg.

Romeinse pogingen een voet aan de grond te krijgen

In 1636 werd vanuit Rome een school op de berg Athos gesticht

om monniken op te leiden. De jezuïeten probeerden er een missie op te zetten om monniken te bekeren. Dat wekte argwaan op. Aan het begin van de 20^e eeuw was er even sprake van om opnieuw een klooster van benedictijnen op de Athos op te richten.

Maar daar waren de toenmalige monniken van de Heilige Berg fel op tegen. Sinds 1924 bevat de constitutie van de Heilige Berg zelfs een bepaling die zulke initiatieven verbiedt.

Hernieuwde contacten

Toch ontstonden er vanaf die tijd opnieuw contacten tussen 'Oosterse' en 'Westerse' monniken. Voorlopers daarbij waren enkele monniken van de abdij van Chevetogne, dat in 1925 in België werd gesticht. Pogingen om monniken naar het Holenklooster van Petsjory bij Pskov te zenden mislukten. Men kon dat klooster nog bereiken, omdat in het toen nog 'burgerlijke' Estland lag, buiten de Sovjet-Unie. Vader Theodore Belpaire had iets later meer succes. Hij verbleef rond 1929 maandenlang in de Russische skite van de heilige Andreas. Hij werd als lid van de gemeenschap geaccepteerd, zong in het koor en werkte in de tuin. Tussen 1950 en 1980 verrichtte vader Ireneus Doens, die vloeiend Grieks, Russisch en Roemeens sprak, onderzoek op de Athos, waarover hij regelmatig publiceerde. Deze monniken hadden dus een inhoudelijke en wetenschappelijke belangstelling. Proselitisme was niet meer aan de orde. Na het Tweede Vaticaans Concilie kwamen de contacten in een stroomversnelling en hebben heel wat Westerse monniken de Athos bezocht. Die contacten begonnen niet altijd vriendelijk. Men

| Klooster Iviron, Athos (Foto: Th. Lakiotis/Wikimedia Commons).

las de schismastieke westerlingen meer dan eens de les. Maar na dat ritueel ontstonden er soms toch goede contacten. Ik heb zulke ervaring in Rusland ook wel gehad.

André Louf, jarenlang abt van de abdij van de trappisten van de Katsberg, bezoekt in 1969 de Heilige Berg Athos en is daarover heel erg lyrisch. Ik wordt dan altijd een beetje wantrouwig. Zegt het spreekwoord niet dat het gras elders altijd veel groener is? In een onlangs verschenen biografie vind je zijn indruk van vader Païssios, die in die tijd de geestelijk vader was van het Stavronikita-klooster: “Als je me had gezegd dat ik de heilige Isaäk de Syriër zou ontmoeten, tot ons persoonlijk teruggekeerd, dan zou ik hem mij niet anders voorgesteld hebben dan met de trekken van vader Païssios: zelfde zachtheid, zelfde tederheid voor ons, zelfde nederigheid, zelfde lucide, donkere en levendige blik.” André Louf weet dat er tegenstellingen zijn. Maar hij krijgt de overtuiging, dat er ondanks dat wel “intercommunie van de harten” mogelijk is via dialoog en geestelijke begeleiding. Voor hem putten ‘Westerse’ en ‘Oosterse’ monniken en monialen uit dezelfde bronnen. Die herbronning heeft hen dichter bij elkaar gebracht.

Een voorbeeld van de andere kant is de Orthodoxe monnik Andrej Scrima (1930-2000). Hij kon niet naar Roemenië terugkeren, zolang dat een communistisch land was. Hij nam als waar-

Amalfi.

nemer deel aan het Tweede Vaticaans Concilie en was betrokken bij de voorbereiding van de historische ontmoeting tussen paus Paulus VI van Rome en patriarch Athenagoras van Constantinopel in 1964. Hij bouwde goede contacten op met verschillende rooms-katholieke klooster van benedictijnen, trappisten en karthuizers. Dit soort contacten hebben ook invloed gehad. Veel westerse kloosters hebben nu in hun midden een iconenschilder of -schilderes, overwegen en vertalen ‘Oosterse’ schrijvers en publiceren daarover.

Nog even terug naar Amalfi, waarmee ik dit artikel begon. Ik bezocht daar de oude rooms-katholieke basiliek gewijd aan de apostel Andreas. Je vindt daar veel bijzondere relieken, die voor een deel geroofd zijn ergens uit het voormalige Byzantijnse Rijk. Een Russisch-orthodoxe priester vierde in een zijkapel tussen de relieken de Heilige Liturgie. Het verliep heel vanzelfsprekend, alsof het elke dag gebeurde. Niemand deed er moeilijk over. Het is mischien nog geen “intercommunie van de harten”, maar in ieder geval al wel een voorbeeld van een goede samenwerking.

Paul Baars

Byzantijnse liturgie XXV:

De Dienst van de Typika

De dienst van de typika is een liturgische dienst die wordt gevierd in plaats van de Goddelijke Liturgie, als er geen priester aanwezig kan zijn. De term *typika* verwijst naar de drie antifonen uit het begin van de Liturgie, en betreft psalm 103 (eerste antifoon), psalm 146 (tweede antifoon) en de Zaligsprekingen. Zij worden de *typika-psalmen* genoemd.

Om toch als gelovige gemeenschap samen te kunnen komen – wanneer er geen priester is – kan een diaken, een lezer of ook gewoon een van de gelovigen een van de *uren*, of de *metten*, of *vespers* met de gemeenschap vieren. Maar in plaats van de Goddelijke Liturgie kan men ook de zogenaamde *dienst van de typika* vieren. Als er wel een diaken is, kan er ook communie worden uitgereikt. Deze liturgie volgt dan een schema, dat erg lijkt op de Goddelijke Liturgie van de Voorafgewijde

Gaven. Een diaken laat echter alle typisch priesterlijke gebeden en gebaren (zegens!) weg en ook de Intocht met de Gaven. De communie gebeurt direct vanaf de Tafel van de Voorbereiding.

De concrete vorm van de dienst van de *typika* verschilt naar plaats en kerk, of klooster, naargelang wat de bisschop heeft goedgekeurd.

Er zijn dus nogal wat lokale verschillen. In grote lijnen ziet de dienst er echter zo uit:

Na de opening: “Door de gebeden van onze heilige Vaders (of broeders en

zusters), Heer Jezus Christus, onze God, ontferm U over ons”, volgen de *typika-psalmen*, met daar tussen “Heer, ontferm u”. Een diaken kan natuurlijk wel de *ekteniën* (voorbeden) zingen. Hierna volgen het *Troparion* en *Kondakion* van de dag en andere, het *Trisagion*, de lezingen met *Prokimenon* en *Alleluja*.

Dan leest men een zegengebed, bij voorbeeld zoals dit, uit de Russische traditie: “Gedenk ons, o Heer, wanneer Gij komt in uw Koninkrijk, Gedenk ons, o Meester, wanneer Gij komt in uw Koninkrijk, Gedenk ons, o Heilige, wanneer Gij komt in uw Koninkrijk”, en zo verder.

Hierna volgen de cherubijnenhymne en de geloofsbelijdenis en het prijslied “Terecht prijzen

wij U zalig...” Dan is het gebruikelijk enkele gedachtenissen te formuleren. De vorm verschilt nog al naar plaats en traditie. Het volgende is een voorbeeld uit de Russische traditie. De lezer zegt: “Gedenk, o Heer Jezus Christus, onze God, uw eeuwige goedheid, waardoor Gij mens geworden zijt en het lijden van de kruisiging en de dood hebt willen doorstaan voor hen die zich in geloof aan U toevertrouwen... Gedenk uw heilige Kerk... en behoud haar in vrede...” en zo verder, waarop men steeds antwoordt met driemaal “Heer, ontferm U”. Dan het Onze Vader en nog een dankgebed, en men zingt: “Gezegend is de Naam des Heren...”. Daarna leest men psalm 34 en volgt de gewone afsluiting. Eventueel leest men nog een homilie/preek of een tekst uit de Kerkvaders of uit andere geestelijke schrijvers.

Johan Meijer

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

